

Події 26 тижнів перебування при владі в Україні «останнього гетьмана» Павла Скоропадського в 1918 році досі спричиняють палкі суперечки істориків. «Оперетковий гетьман» чи визначний державник, «німецька маріонетка» чи справжній відновлювач українства? У пропонованій праці проекту «Лікбез. Історичний фронт» представлено думки дослідників: від апологетів гетьмана до скептиків і противників. Окрім того, показано найширші кордони України, розбудову українського війська, відносини з Кримом, установа кордону з Росією, який дуже несхожий на сучасний... Читач сам зможе оцінити постать Скоропадського та провести очевидні аналогії із сьогоденням.

Проект «Лікбез» зібрав докупи більш як два десятки істориків, щоб написати десять книг менш як за два роки та продати тисячі примірників кожного тому. Наскільки мені відомо, жодна інша країна не робила такого масштабного огляду своєї історії з таким розмахом та за такий короткий проміжок часу. Проект, призначений розвінчати історичні міфи та пропаганду, має ознаменувати нову фазу історичної дискусії в Україні, а також створити нові професійні стандарти української історіографії.

Ірина Вушко,

CONTEMPORARY EUROPEAN HISTORY, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2017

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

WWW.BOOKCLUB.UA
ISBN 978-617-12-5092-5

9 786171 250925

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА

КИРИЛО ГАЛУШКО · ЮРІЙ ТЕРЕЩЕНКО
ІГОР ГИРИЧ · ГЕОРГІЙ ПАПАКІН · ТЕТЯНА ОСТАШКО
ВОЛОДИМИР ЛОБОДАЄВ · СЕРГІЙ ГРОМЕНКО
ЄВГЕН ПІНАК · АНДРІЙ ХАРУК

ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ
100 РОКІВ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

ЖОРСТКІ УРОКИ
ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

УДК 93/94
Г16

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Під загальною редакцією кандидата історичних наук *Кирила Галушка*

Авторський колектив: *Кирило Галушко, Юрій Терещенко, Ігор Гирич,
Георгій Папакін, Тетяна Осташко, Володимир Лободаєв, Сергій Громенко,
Євген Пінак, Андрій Харук*

Дизайнер обкладинки *Олексій Ачкасов*

Науково-популярне видання

*ГАЛУШКО Кирило, ТЕРЕЩЕНКО Юрій, ГИРИЧ Ігор,
ПАПАКІН Георгій, ОСТАШКО Тетяна, ЛОБОДАЄВ Володимир, ГРОМЕНКО Сергій,
ПІНАК Євген, ХАРУК Андрій*

**Українська Держава — жорсткі уроки. Павло Скоропадський
Погляд через 100 років**

Керівник проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Редактор *В. М. Фурса*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. Л. Дмитренко*

Підписано до друку 08.05.2018. Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «HeliosCond». Ум. друк. арк. 50,4. Наклад 3000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000 61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-5092-5

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
видання українською мовою, 2018
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
художнє оформлення, 2018

ЗМІСТ

Від упорядника. «Гідра» української контрреволюції: 100 років правої альтернативи України (<i>Кирило Галушко</i>)	6
Розділ 1. ВИТОКИ	18
Монархічно-династичний принцип в Україні. Перший і другий Гетьманат (<i>Юрій Терещенко</i>)	18
Розділ 2. СУПЕРЕЧКИ	67
Спірні концептуальні питання Української революції (<i>Ігор Гирич</i>)	67
Розділ 3. ГЕТЬМАН	90
Гетьман Павло Скоропадський 1918 року: особистісний і родинний виміри (<i>Георгій Папакін</i>).....	90
Розділ 4. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 РОКУ	120
Зовнішня політика Української Держави (<i>Тетяна Осташко</i>)	120
Соціально-економічна політика Української Держави (<i>Тетяна Осташко</i>).....	161
Діяльність Української Держави в галузі освіти, науки і культури (<i>Тетяна Осташко</i>)	187
У пошуках військової опори: спроби відродження козацького стану в Українській Державі (<i>Володимир Лободаєв</i>)....	212
Україна та Крим: непросте сусідство (<i>Сергій Громенко</i>)	245
Збройні сили Української Держави — організація (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) (<i>Євген Пінак</i>).....	273
Повітряний Флот Української Держави (<i>Андрій Харук</i>).....	296
Розділ 5. ПОСТФАКТУМ	315
Павло Скоропадський і український гетьманський рух (<i>Тетяна Осташко</i>).....	315

ВІД УПОРЯДНИКА. «ГІДРА» УКРАЇНСЬКОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ: 100 РОКІВ ПРАВОЇ АЛЬТЕРНАТИВИ УКРАЇНИ

Уже другий рік Україна відзначає сторіччя Української національної революції 1917—1921 рр. Проте для загалу українців постаті тієї доби або маловідомі — як, наприклад, більшість військових діячів, або ж досі перебувають у тлумі давніх ідеологічних міфів чи брудних шат радянської пропаганди. А остання, м'яко кажучи, не симпатизувала українському політичному проекту. Відповідно, професора Грушевського намагалися просто забути як випадковість, Скоропадський став «оперетковим гетьманом», а Петлюра — «погромником». Українська армія тієї доби — просто «гайдамаки», тобто бандити... Єдиний яскравий образ, що після нової російсько-української війни набув популярності, — це герої Крут, юнаки, які героїчно загинули під кулями тодішніх російських агресорів. «Кіборги» того часу. Але й досі ми не маємо якісних фільмів чи медійних проектів про ту добу, і тому суспільство може спиратися у своїх уявленнях поки що переважно на тексти — видані або розміщені в Інтернеті.

До цього інформування громади прагне долучитися і громадський просвітницький проект «Лікбез. Історичний фронт», який протягом чотирьох років є єдиним загальнонаціональним проектом із популяризації історії України. Будь-яку цікаву інформацію про той час можна прочитати на нашому сайті likbez.org.ua та в спільних проектах із видавництвами і газетами. Давній наш партнер — видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля» — опублікувало нашу нову, першу за 80 років «Історію українського війська» за редакцією В. Павлова (2016), а також окреме «Військо Української революції 1917—1921 рр.» Є. Пінака та М. Чмира (2017), збірник за редакцією В. Лободаєва «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 років» (2017). Імовірні альтернативи розвитку нашої історії того часу викладено в провокативному дослідженні журналіста та історика Д. Шурхала «Українська якбитологія» (2017). Щотижня на інтернет-шпальтах газети «Ділова столиця» хроніку подій сторічної давнини викладає проект «Наша Революція», очолений

Г. Єфіменком. Приємно, що ці змістовні та цікаві виклади збирають для спільної праці десятки найкращих істориків України.

Тепер у руках читача — черговий доробок моїх колег: збірник про Українську Державу 1918 р. та її очільника — Павла Скоропадського. Як і в попередніх виданнях, ми зібрали під однією палітуркою і палких симпатиків гетьмана, і скептиків, і противників, бо ідеологією Лікбезу є плюралізм та суперечка істориків. Бо саме вони дадуть можливість прискіпливому читачеві відчутти пошуки науковців і збагнути, як сьогоднішні реалії впливають на їхні оцінки минулого. Ми хотіли б, щоб здоровий глузд сучасного українця дав змогу йому віднайти серед історичних фактів ту історичну правду, яка видавалася б йому найбільш «правдивою»... Тож тепер варто в найзагальніших рисах провести читача в нетрі Української Держави 1918 року...

Двадцять дев'ятого квітня 1918 р. в Києві відбувся хліборобський з'їзд, організований за ініціативи Союзу земельних власників, на якому генерала Павла Скоропадського було проголошено гетьманом України. У ніч із 29 на 30 квітня його прибічники захопили всі державні установи та найважливіші об'єкти. Так місце УНР зайняла Українська Держава, або Гетьманат.

Свою діяльність Скоропадський розпочав із рішучої відмови від соціалістично-популістської політики Центральної Ради і власних обіцянок повернути життя в нормальне річище. Ці постулати концентровано подані в «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. У Грамоті проголошено:

«Колишній Український Уряд не здійснив державного будівництва України, так як був зовсім не здатний до цього. ...Анархія триває на Україні, економічна руїна і безробіття збільшуються і поширюються з кожним днем, і нарешті перед багатющою колись Україною постає грізний привид голоду. При такому положенні, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнулися всі трудові маси населення. Вони виступили з категоричними вимогами негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій,

закон і можливість творчої роботи. Як вірний син України, я ухвалив відгукнутися на цей заклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади».

Узявши у свої руки (так би мовити, «на прохання трудового народу») владу, гетьман проголосив своєю метою «добро і користь всієї дорогої нам України». Що ж конкретно обіцяв Скоропадський? Парадоксально, але майже те, що стало гаслами державного будівництва України після 1991 р., коли всі акцентували на потребі якомога швидше перейти до ринку й подолати негативні наслідки «соціалістичної системи господарювання». Такі ж завдання, але щодо «соціалістичної Центральної Ради» ставив і Павло Скоропадський, пропонуючи всі очевидні рецепти: від відновлення приватної власності та свободи підприємництва до соціального захисту трудящих:

«Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації відновлюються повною мірою, і всі розпорядження колишнього Українського уряду, а також тимчасового російського уряду відмінюються (...) Відновлюється повна свобода по розробці купчих з купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть проведені заходи по виведенню земель за відповідною дійсною їх вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів. Одночасно будуть твердо забезпечені права робітників класів. (...) На економічному фінансовому полі відновлюється повна свобода торгівлі і відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи».

Як відомо, плани Скоропадського (так само як і плани Центральної Ради) не було реалізовано, а його постать досі зумовлює запеклі дискусії. Однак, незважаючи на всю неоднозначність оцінок як тодішніх, так і нинішніх дослідників, діяльність Скоропадського заслуговує уважного ставлення саме з погляду його внеску в розвиток української державності та становлення цивілізованої правової культури.

Як розумів гетьман свої владні повноваження? Слід звернути увагу на заяву Ради Міністрів Української Держави від 10 травня 1918 р.: «Гетьман не думає стати самодержцем. Назва “Гетьман” — це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної та вільної України. Стоячи на чолі українського уряду, гетьман тим самим відновлює і закріплює в народній свідомості думку про не-

від'ємні народні і козацькі вольності». Як зазначав сам Скоропадський у своїх «Спогадах», спочатку він «не думав про відновлення на Україні гетьманства, а тільки про дуже коротку диктатуру на час, поки вдасться сформувати іншу більш помірковану владу», але дуже скоро ці невиразні думки набули чітких і, додамо, цілком сучасних обрисів: «...Створити здатний до державної роботі сильний уряд; створити армію і адміністративний апарат, яких в той час фактично не існувало, і за їх допомогою створити порядок, який спирається на необхідність провести необхідні політичні і соціальні реформи». Політичну реформу Скоропадський уявляв не як «диктатура вищого класу, не диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю».

Тепер ми маємо дещо заглибитися в реалії Української Держави, оскільки Гетьманат Скоропадського — це поки що єдиний прецедент у новітній українській історії, коли влада була консервативною, а пріоритети — ринковими, коли приватну власність уважали основою цивілізації, глава держави за характером був лібералом, розмовляв російською, але популяризував і впроваджував українську та ще й намагався вибудувати правовий і, до того ж, традиційний для української історії устрій з опорою на козацький стан земельних власників. Зважаючи на реалії 1918 р., кожен пункт зумовлював багато проблем, тому життєвий вік останнього Гетьманату був коротким. Але цей феномен заслуговує на увагу.

Установлення влади Павла Петровича Скоропадського, що тривала лише 26 тижнів, породило значну кількість конфліктів, які в різних формах тривають донині. Історія визвольних змагань 1917—1921 рр. свідчить (з певною мірою спрощення) про наявність у тодішній час лише двох форм національної державності у Великій Україні — УНР (у двох «іпостасях» — Центральної Ради і Директорії УНР) і Української Держави гетьмана. Оцінки й тлумачення цих двох форм національної державності постійно змінюються в міру зростання нашого досвіду сучасного державотворення. Якщо на початках Незалежності непохитними були симпатії до Центральної Ради та її лідера Михайла Грушевського, то згодом ваги інтелектуальної «моди», здається,

зрушили в бік гетьмана. Але це — в істориків. А для загалу всі останні десятиліття провідні персонажі тієї доби є відомими хіба на прізвище.

«УНР проти Гетьмана» чи «Гетьман проти УНР» — це не тільки абстрактна наукова суперечка. Це конфлікт двох світоглядів, яким складно порозумітися і домовитися між собою. Наприклад, часто замість дещо розпливчастого терміна галицького походження «Визвольні змагання» уживають термін «Національна революція» або «Українська революція 1917—1921 рр.». Певною мірою це справедливо, тому що революція і революційна політика мали місце. Але що ж тоді робити з Гетьманатом, який, безумовно, був контрреволюцією і реакцією стосовно демократичних і соціалістичних прагнень УНР (щоправда, переважно в соціально-політичному, а не патріотичному сенсі) і, відповідно, має із цієї схеми випадати? Але, з іншого боку, чи слід ототожнювати процес націєтворення і держави лише з революційними перетвореннями? Згадаймо, що дійсна «революція» Хмельницького за своїм обґрунтуванням і споконвічним змістом слова була контрреволюцією (тобто відновленням колишньої справедливості, «відновлення вольностей»). А от за наслідками вона стала революцією, зламавши адміністративну систему й соціальну структуру Речі Посполитої на Наддніпрянщині.

Ми зараз маємо лише на 25 років більший досвід побудови своєї держави, аніж українці 100 років тому, щоправда, без наслідків світової і російської громадянської війни, але будь-хто й сьогодні розуміє значення стабільності держави для створення життєздатного національного організму. У цьому сенсі Помаранчева революція 2004 р. або Революція гідності 2013—2014 рр. теж були «контрреволюцією», бо основною вимогою було відновлення свободи, утиснутої «старою владою». Економічні та зовнішньополітичні пріоритети «ідеології» двох наших останніх революцій теж були цілком ліберально-консервативними — у широкому розумінні цього терміна.

Гетьман Скоропадський прагнув до певної консервації, стабілізації європейських цінностей власності, права і порядку, але досяг (якщо досяг) їх ненадовго; уенерівці ж ждали справжньої Революції — і отримали її у всьому, ставши черговими зі «з'їдених» нею своїх дітей.

Адже потужність і популізм більшовицької революції були масштабнішими, і в сенсі радикалізму уенерівці зазнали поразки.

Такі суперечки й конфлікти, перенесені в сучасність, мають і інший бік: дискусії щодо питання, яка з «команд» 1917—1921 рр. була правою в принципі, припускають, що може бути якась панацея, один-єдиний дієвий рецепт утворення незалежної, самостійної, соборної держави. І ефективність цього рецепта не залежить від того, у якому році, місяці, у якій політичній місцевій і світовій кон'юктурі це відбувається та які дійові особи це здійснюють. Але так, на жаль, не буває, оскільки політика — мистецтво можливого.

А в кожен конкретний час обсяги цього можливого різні. Говорячи простіше, і УНР, і Українська Держава — породження тодішнього українського «національного» (у найширшому сенсі) духу, політичної культури, соціуму, ментальності. І як би не відрізнялися їхні «концепції», їх проектували на один і той же народ, а відбувалося це в майже однаково ворожому оточенні. Критики Грушевського, Петлюри, Скоропадського часто забувають, наскільки швидко в ті роки все відбувалося, як надзвичайно сильно тоді стиснувся час. На вивчення цих бурхливих 3—4 років в українських школах і вишах нині відведено стільки ж навчальних годин, скільки на яке-небудь «звичайне» століття епохи Середньовіччя. І мало хто з тодішніх політиків міг би впевнено стверджувати, що саме він «рухає» події, а не вони тягнуть його в невідомому для нього напрямі. І напевно хтось колись зможе, наситивши комп'ютер нескінченним обсягом історичної інформації, побудувати логічну і внутрішньо прогнозовану модель того, що відбувалося у Східній Європі в 1917—1921 рр.

Але повернемося до гетьмана. Критика на адресу Павла Скоропадського зазвичай концентрується навколо двох проблем: 1) він незаконно захопив владу й став маріонеткою окупаційної німецької влади; 2) він установив антидемократичний диктаторський режим і проводив антинародну й антиукраїнську політику. Підстави для звинувачень, звичайно, є: усунення Центральної Ради від влади легітимним актом не назвеш; німецька окупаційна влада, справді, істотно впливала на політику Української Держави; під час правління гетьмана поширився народний повстанський рух, спричинений соціальною

політикою уряду та реквізиційно-репресивними діями австро-німецьких союзників; Грамоту про федерацію з Білою Росією, підписану Скоропадським під кінець перебування при владі, дійсно можна вважати кроком назад у справі української незалежності.

Однак тут постає інша проблема — «демонізація», або зневажливе ставлення до особистості Скоропадського, однаково притаманна як противникам гетьмана з українського лівого табору, так і російським монархістам, а також радянсько-російській історіографії загалом. Постає питання: так на чий же млин лив воду цей «політичний перевертень»?

Справа з «маріонеткою окупантів» має дуже простий вигляд: майбутній гетьман народився у Вісбадені (Німеччина), можливо, мав постійні германофільські симпатії і в 1918 р. вирішив полегшити життя своїх німецьких друзів в Україні. Проте насправді Німеччину й німців Павло Скоропадський знав набагато гірше, ніж Англію чи Францію (він усе життя був франко- та англоманом); сумнівні також його германофільські настрої після чотирирічної участі у війні з Центральними державами, на якій генерал Скоропадський був одним із яскравих воєначальників російської сторони (за щось же його цар золотою зброєю нагородив?); якщо в еміграції гетьман був змушений залишитися жити в Німеччині (оскільки вона не забувала колишніх союзників), то свого сина Данила він згодом відправив до Великобританії, до якої мав симпатії давніші, ніж до Німеччини. Та й, урешті-решт, не Скоропадський же запросив німців в Україну, чудово знаючи їхні плани щодо розв'язання продовольчої проблеми за рахунок УНР, — бо Брестську угоду підписував усе-таки не він. Це був наслідок політики Центральної Ради.

Як свідчать дослідження, зіткнувшись із реальною ситуацією в Україні й нездатністю (і, будемо відверті, небажанням) Центральної Ради виконати всі взяті на себе зобов'язання через її «адміністративну неспроможність», німці опинилися перед вибором: або змінити статус України — із країни формальної союзниці на країну окуповану, або знайти тут собі іншого, більш надійного й кваліфікованого політичного партнера.

Можливість більшої «слухняності» нової «маріонетки-Скоропадського» не має нас цікавити, тому що від «неслухняності» попереднього

українського уряду мало що залежало в реальному житті. Ініціатива Скоропадського й «хліборобів», які проголосили його гетьманом, не дала змоги українській державності припинити своє існування вже в 1918 р., більше того — вона дала їй другий шанс, правда, уже не за таких сприятливих умов, що були в Ради восени 1917 р. А далі діяло «мистецтво можливого», причому ці можливості постійно скорочувалися.

Критика «антиукраїнськості» гетьмана переважно сягає корінням у соціальні комплекси: нащадок гетьмана XVIII ст., аристократ, Пажеський корпус, російський генерал, належав до загальноімперської еліти, розмовляв російською мовою. Звичайно, якби він був не генералом, а поручиком, не поміщиком, а з незаможних, навчався не в Пажеському корпусі, а в унтер-офіцерській школі, розмовляв не російською, а «суржиком», то симпатії до нього українських лівих, які ототожнювали українців із нижчими соціальними шарами й соціалістами, були б більшими. «Ці люди не винесуть у своєму оточенні ніякого пана. У цьому корінь їх опозиції до гетьмана», — так писав у 1918 р. про ставлення лівих до Скоропадського директор Українського телеграфного агентства Дмитро Донцов.

Але що ж можна вважати значним внеском «антиукраїнця»-Скоропадського в українську справу? По-перше, це, звичайно, спроба налагодити роботу державних інститутів, чиновницького апарату та правоохоронних структур, що було вже більш кваліфікованою спробою державного будівництва порівняно з попереднім періодом. По-друге, розгортання міжнародних контактів України (визнання суверенітету Української Держави багатьма країнами) і перше переведення зв'язків із Росією у форму офіційних міждержавних відносин. По-третє, заходи щодо українізації освіти й поширення української мови як державної. Серед кроків на підтримку національної культури і науки можна назвати створення нових університетів та інститутів (Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський державний український університет, Катеринославський університет, Одеський політехнічний інститут, Київський архітектурний, Київський клінічний, Одеський сільськогосподарський та ін.), мережі культурних (Державний народний театр, Молодіжний драматичний театр, Перша народна опера, Перший

український національний хор, Державний симфонічний оркестр ім. Лисенка та ін.) і наукових (Українська Академія наук, Національна бібліотека та ін.) установ.

З огляду на такі дії Скоропадського, навряд чи можна довести будь-який конфліктний характер його відносин з українською культурою і мовою. Конфлікт мав місце у відносинах із певними національними політичними та соціальними силами. Правда, у такому разі складно остаточно визначити, яка ж сторона в конфлікті українських «лівих» та українських і неукраїнських «правих» мала більший націєтвірний потенціал, оскільки форма й декларації далеко не завжди відповідали реальним справам.

За своїми ознаками Гетьманат Скоропадського цілком відповідає рисам численних європейських авторитарно-консервативних режимів, з усіма їхніми перевагами й недоліками. В історичних умовах Другої світової війни найближчим аналогом Гетьманату Скоропадського була влада маршала Петена в окупованій німцями Франції. Але з уточненням, що перед цим Франція зазнала поразки, а не запросила німців як союзників. Тому є нюанси. Однак на шляху часто дратівливих історичних аналогій нас має і дещо зупиняти, а саме — короткий термін правління гетьмана, який не дав змоги розвинути й розвернути всі внутрішні політико-правові тенденції його режиму, показати, до чого ж насправді прагнув П. Скоропадський. Гетьман офіційно керував країною «до виборів Сейму й початку його роботи». Знову-таки складно остаточно встановити характер і перспективи видозміни статусу одноосібної влади гетьмана — на користь особистої диктатури з національним забарвленням, на користь президентства або в напрямі конституційної монархії.

Доречно погодитися з думкою істориків про те, що потрібно розмежовувати Українську гетьманську державу 1918 р. та ідею української спадкової монархії у формі Гетьманату, яка була напрацьована вже потім, у 20-х роках ХХ ст. Так, справді, не Скоропадський заснував в еміграції гетьманський рух; він на звичайних підставах уступив у листопаді 1921 р. до Українського союзу хліборобів-державників, що його створив роком раніше В'ячеслав Липинський. Характерно, що ідеолог українського консерватизму Липинський тоді боявся, що Скоропад-

ський «недостатньо реакційний, що він демократ... Він не погоджується стати спадковим гетьманом, а нам потрібна монархія, бо після смерті гетьмана знову почнеться агітація, боротьба партій, тобто Руїна».

У 1918 р. порятунком для гетьмана міг би стати який-небудь консенсус організованих українських національних політичних сил, але цього не сталося. З іншого боку, він міг би уникнути звернень за політичною підтримкою до українських лівих, якби його режим мав міцну соціальну базу. Плани Скоропадського в цьому напрямі відомі: опора на дрібних землевласників-козаків, які б стали соціальною та військовою основою Гетьманату. Але цю опору ще треба було сформувані, фактично створити за допомогою аграрної реформи і відновлення козацького стану. А на селі вже розпалювалося багаття повстанського руху: більшовицьке роздавання землі під час нетривалого перебування радянської влади видавалося їм кращим, ніж якась «приватна власність» чи «земельна реформа». А на перетворення такого масштабу, знову-таки, був потрібен і час, і можливості, і люди, — але часу, можливостей і людей у гетьмана було замало. Деякі соціальні процеси просто вийшли з-під контролю. Більш реальними були реквізиції продовольства, що проводилися австро-германцями.

«Одна з головних моїх помилок, — писав згодом Скоропадський, — була викликана тим, що моя поява на посаді гетьмана відбулася не зовсім планомірно, а майже раптово для мене самого, і що перед прийняттям влади у мене не було людей, з якими б освідчився, які б поділяли мої переконання, які б довіряли мені, а я цілком їм (...) Гетьман, перш ніж приступити до виконання своїх обов'язків, по-моєму, повинен був підшукати собі людей, з числа найбільш відповідних, на посади міністрів, порозумітися з ними по всіх корінних питаннях сам і лише тоді йти на справу».

Згодом, маючи вже позаду гіркий досвід 1918 р., гетьман проводив театральні аналогії на адресу українських лівих політиків:

«Усі покоління нинішніх українських діячів виховані на театрі, звідки пішли любов до всякої театральності і захоплення не стільки сутністю справи, скільки її зовнішньою формою. Наприклад, чимало українців дійсно вважало, що з оголошенням у Центральній Раді

самостійної України Українська Держава є dokonаним фактом. Для них українська вівіска була вже чимось, що вони вважали непорушним».

Перебіг подій 1917—1921 рр. занадто прикро для українців засвідчив правильність його думок. У цьому сенсі консерватори на кшталт Дмитра Донцова, відомого історика Дмитра Дорошенка й нечисленні представники партії «хліборобів» були більш конструктивними. Але ця «театральність», зізнаємося, більше торкається 1917 р. Адже опонент Скоропадського Петлюра не був заручником німецької окупації (чи союзу?) і власним військом тривалий час опирався червоним та білим росіянам. Тоді часи «театру» вже минули, і драми й трагедії зійшли зі сцени в реальне життя. А комедіям, на жаль, місця не лишилося. Пролита тоді кров ненадовго, але розділила Україну та Росію.

Ставлення гетьмана й того ж (відомого згодом як ідеолог українського націоналізму) Донцова до перспектив культурних (не кажемо про політичні) відносин з Росією в ряді аспектів не мали принципових відмінностей, незважаючи на давню «русофобію» Донцова і «русофільство» Скоропадського. Якщо не брати до уваги міждержавний аспект, то вони розуміли їх як конкуренцію культур. Донцов писав: «Не знаю, може, колись зайде мова про якесь наше ставлення до Росії, але не тепер, а тоді, коли свою культуру розвинемо. Це справа хіба що наших дітей і онуків». Натомість гетьман робив такі зауваження: «Навіть у колах університету Св. Володимира була така думка, що тепер слід підтягнутися, оскільки все те українство, яке раніше було, — це була оперетка, а тепер воно йде вглиб. Я особисто сповідаю в цьому відношенні повну свободу. Нехай буде боротьба двох культур, це область, де насилля не потрібно». Цікаво, що нашому суспільству досі більш відомий образ саме «опереткового гетьмана», — завдяки популярності творів відвертого несимпатика України киянина Михайла Булгакова.

Якщо «економічно», то Скоропадський хотів бачити Україну, «вкрити лише одними дрібними, високопродуктивними, власними господарствами, які продають буряк цукровим заводам, які вже всі стали акціонерними, причому заводи повинні були мати і частину капіталу в дрібних акціях, щоб більш статечні і культурні хлібороби-власники могли їх придбати». У перспективі соціальною основою Гетьманату мав

стати прошарок дрібних і середніх землевласників, які утворили б відроджений козацький стан, національно свідомий й економічно міцний.

Але початок осені 1918 р. засвідчив, що Скоропадський не встигав за подіями. У низці напрямів потрібно було поспішати, щоб досягти стабілізації режиму. Передусім — аграрна реформа, будівництво армії, заміна Кабінету Міністрів на більш дієвий. Складно однозначно сказати, чи було це зволікання наслідком хитань гетьмана, який був змушений реагувати на позиції, вплив і взаємини абсолютно протилежних за своїми орієнтирами політичних сил (українських соціалістів, хліборобів, проросійських кіл, німців, поміщиків, збунтованого селянства), або ж наслідком протидії німців і австрійців (зокрема, у військовому питанні). Утім завдяки останнім удалося навіть тимчасово отримати під український контроль кораблі Чорноморського флоту — щоправда, гетьманові це мало чим допомогло.

Криза стала явно відчутною на початку листопада, коли революції в Німеччині та Австро-Угорщині позбавили гетьмана реальної військової підтримки союзників; а країни Антанти, недооцінивши консервативний характер влади Скоропадського в умовах боротьби з більшовизмом, відмовилися вступити з ним у приязні стосунки, вважаючи його «німецькою маріонеткою». Така риторика з їхнього боку була спричинена ще й тим, що вони вже зробили ставку в Росії на Антона Денікіна, для якого ніякої України не могло бути. Уряд гетьмана був самотнім у конфлікті і з ворожим селянством, скривдженим поверненням поміщиків і хлібними реквізиціями німців, і з українськими лівими партіями, які спочатку утворили опозиційний Національний Союз, а потім і повстанську Директорію, і з російськими монархістами, які відчули підтримку загальноросійської справи з боку Антанти. Федеративна грамота, що проголошувала наприкінці правління гетьмана чергове приєднання до Росії на федеративних засадах, остаточно відштовхнула від нього свідомих українців, а значна частина патріотів помірних поглядів відчула себе обдуреною.

*Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«Лікбез. Історичний фронт»*

РОЗДІЛ 1. ВИТОКИ

МОНАРХІЧНО-ДИНАСТИЧНИЙ ПРИНЦИП В УКРАЇНІ. ПЕРШИЙ І ДРУГИЙ ГЕТЬМАНАТ

Відомо, що титулатура київських правителів не була винятково князівською. Ще в IX ст. вони застосовували хазарський монарший титул хаган (хакан), який у тогочасній дипломатичній практиці був рівнозначним царському чи королівському.

Як свідчить Пруденцій, придворний капелан імператора Людовика I Благочестивого, у 839 р. до останнього прибуло посольство візантійського імператора Феофіла, який «прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони, тобто народ їх, називається Рос (*Rhos*); король (*rex*) їх, іменується хаканом (*chacanus*), направив їх до нього (Феофіла)...»¹

Інше джерело, а саме послання імператора франків Людовика II до візантійського імператора Василя II, свідчить, що у візантійській імператорській концепції близько 870 р. давньоруського князя, як і у 839 р., продовжували титулувати «хаганом».

Тенденція піднесення рівня титулування правителів Старокиївської держави посилюється зі зростанням її могутності, впливу й авторитету в міжнародних відносинах. Не випадково один з палких прихильників зміцнення єдності Старокиївської держави й незалежності руської церкви, носій ідей Володимира Великого та Ярослава Мудрого, митрополит Іларіон також застосовував до них саме цей титул.

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. — М.: Логос, 1999. — С. 288.

У цьому ж ряду фактів, які свідчать про зростання авторитету київських володарів і суспільне усвідомлення введення в ужиток більш високого рівня їхньої монархічної титулатури, є запис-графіті на стіні Софійсько-го собору в Києві про смерть «цесаря нашого» Ярослава Мудрого.

З утвердженням християнства застосування монархічного титулу зі Сходу було вже неможливим. Дехто з дослідників висловлює припущення, що Володимир Великий був коронований. Зокрема, такого факту не заперечував М. Грушевський. Він зазначав, що «з історичного становища коронація Володимира зістається поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною»¹. Однак уважав, що коронування відбулося зі сторони Візантії.

Одруження Володимира з візантійською принцесою Анною водночас із хрещенням Русі свідчили, що Старокиївська держава отримала вищий ранг у візантійській ієрархічній шкалі держав і була серйозною підставою для більш високої титулатури правителя Русі. Прикметно, що саме в цей час руки «дочки священної імперії» безуспішно домагався французький король Гуго Капет, засновник нової династії монархів Франції. Отже, честолюбний будівничий швидко зростаючої київської держави стає не просто членом родини європейських монархів, а й посідає почесне місце в її ієрархії, відтіснивши інших претендентів.

Після 988 р. відбувся неодноразовий обмін посольствами між Києвом і Римом. У 1000 р. посольство від папи Сильвестра II, яке за два-три місяці перед тим коронувало правителя Угорщини Стефана, прибуло до Києва, при цьому посольство супроводжували також послі чеського та угорського королів. Згідно з папською традицією це означало, що вони виконують функцію свідків коронації. Отже, можна припустити, що саме в 1000 р. відбулася коронація Володимира Великого королівською короною. Наступного 1001 р. до Риму було відправлено послів із Києва скласти відповідну подяку понтифікові, до чого були зобов'язані новокороновані монархи. Відтоді й аж до 1169 р., тобто до руйнування Києва Андрієм Боголюбським, західноєвропейські хроністи титулюють монархів Русі-України саме королями, а не князями.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 510.

Дуже важливою нам видається інформація про Володимира, наведена єпископом Титмаром Мерзебурзьким у його «Хроніці». Вона є вагомою ще й тому, що друга половина володарювання Володимира надто лаконічно висвітлена в літописах. Цілком імовірно, що значна частина відомостей про це, зокрема й така прикра для Візантії подія, як коронація київського князя папою, була вилучена пізніше грецькими церковними ієрархами та їхніми київськими відпоручниками, які ретельно «редагували» згадки про небажану для Візантії монархічну титулатуру суверенних старокиївських королів.

Утім, німецький хроніст, сучасник київського володаря, титулує його «королем Русі Володимиром (*rex Ruscorum Wlodemirus*)», а польського князя Болеслава Хороброго — герцогом (*dux*).

Титмар засвідчив водночас близькість Володимира до Риму, зауваживши, що він «довго правив згаданим королівством (*regnum*), помер у літньому віці й похований у великому місті Києві (*Cuiewa*) в церкві мученика Христова папи Климента поряд із згаданою дружиною — їхні саркофаги стоять посередині храму»¹. Отже, йдеться про Десятинну церкву, де зберігалася частина мощей св. Климента, вивезена Володимиром після свого хрещення з Херсонеса. Інша частина була привезена з Херсонеса до Риму слов'янським просвітителем Кирилом. Таку саму королівську титулатуру Титмар застосовує і до Ярослава Мудрого. Окрім обох київських володарів, титул короля (*rex*) він також уживає щодо англійських королів, скандинавських конунгів, угорського Стефана I, тоді як до польських, чеських і полабських князів — тільки *dux* (герцог).

Англійська «Хроніка» Роджера з Хаведена (пом. 2001 р.) фіксує, що син англо-саксонського короля Едмунда Залізнобокого Едуард після смерті батька втік до Русі, де був із честю прийнятий королем цієї землі Малескладом. Під цим іменем у західноєвропейській історіографічній традиції відомий Ярослав Мудрий. Німецький історик Ламберт Герсфельдський (пом. 1088 р.), автор всесвітньої історії («*Annales*»), доведена до 1077 р., називає королями синів Ярослава — Ізяслава і Святослава. Доньку Володимира — Марію Добронігу в деяких джерелах

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. — С. 319.

Гетьман Богдан Хмельницький

згадують як «*Filia Rusciae Regis*» (донька руського короля), тоді як її чоловіка польського князя Казимира Обновителя — як *dux* (князь). До речі, польські джерела попри чисельні конфлікти між Польщею і Руссю застосовують до володарів останньої титул королів. Ну і, звичайно, папська курія, яка найбільш прискіпливо стежила за вживанням титулів володарів середньовічних держав Європи, уживає щодо старокіївських правителів титул *rex* (король), а щодо їх держави — *regnum* (королівство).

Визнання Європою такої титулатури не могло бути випадковим. Її застосування в тогочасному феодалному світі мало спиратися на певний конкретний державно-правний акт, який легітимізував новий статус володаря Русі. Таким актом, без сумніву, могла бути лише коронація за західноєвропейським зразком. Принагідно зазначимо, що навряд чи Ярослав Мудрий міг би виконати свою роль «тестя Європи» й поріднитися з більшістю династій тогочасного європейського середньовічного світу, будучи просто князем.

У 70-х роках XI ст. загострилися стосунки між Ізяславом Ярославовичем та його братами Святославом і Всеволодом. Однією з причин

було намагання Ізяслава замінити право сеньйорату (переходу влади до найстаршого брата) правом прямого династичного успадкування (переходу влади до найстаршого сина). Позбавлений влади Ізяслав був змушений шукати підтримки спочатку в німецького імператора Генріха IV, а згодом і в Папи Римського Григорія VII. Між обома носіями ідеї універсальної християнської імперії тоді почалася гостра боротьба за право інвеститури, і папа використав ситуацію, щоб ще раз піднести свою репутацію чільника християнського світу й підтвердити королівську гідність Ізяслава. Саме в цей час польський князь Болеслав II вів також перемовини з Григорієм VII про надання йому королівського титулу. Болеслав отримав корону, але через три роки був позбавлений її внаслідок протидії прихильників германського імператора. Збереглося дві булли папи, адресовані Ізяславу — вигнанцеві, який втратив свою державу й намагався передати її через свого сина Ярополка під опіку св. Петра, і Болеславу, який диспонував незрівнянно сильнішою воєнною і політичною потугою.

Обидва звернення папи промовисто і недвозначно засвідчують статус Русі як королівства та її володаря як короля. У першому документі Григорій VII звертається до «короля Русі (*rex Ruscorum*) і королеви, його дружини» з апостольським благословенням. У другому, адресованому Болеславу II, понтифік титулує його князем (*dux*). Папа засвідчує, що погодився з проханням Ярополка, сина Ізяслава, який просив узяти «назване королівство з наших рук як дарунок святого Петра». Понтифік зазначає, що він передає Ярополкові «правління вашим королівством (тобто Руссю), керований тим наміром і милосердним бажанням, аби блаженніший Петро уберіг вас, ваше королівство і все ваше надбання своїм перед Богом заступництвом і сподобив вас мирно, всечесно і славно володіти названим королівством до кінця вашого життя...»¹

Отже, цілком очевидно, що попри всі драматичні повороти долі київського володаря Григорій VII без будь-яких застережень визнавав за ним королівську гідність і за його державою статус королівства. Окрім того, через якийсь час Ярополк (Петро) був коронований папою

¹ Там само. — С. 363—364.

королівською короною і в такий спосіб були підтверджені династичні аспірації короля Ізяслава. Факт коронації підтверджує і зображення цього акту на мініатюрі з молитовника Гертруди, дружини Ізяслава, доньки польського князя Мешка II. Ця пам'ятка записана на листах, приплетених до Псалтиря, що належав Гертруді. Надзвичайно добре освічена, вона, цілком імовірно, була автором текстів молитов, у яких вона молилася «за нашого короля». Факт згадки про Ізяслава як короля саме дружиною свідчить про цілком органічний характер його життя на різних рівнях, зокрема й на побутовому.

Західноєвропейський вектор політики київських володарів спричинив неабияке занепокоєння Візантії. Грецька дипломатія намагалася скрізь наставляти на найвищі церковні посади в Русі своїх речників, які насаджували в давньоруському суспільстві жорсткі антилатинські настрої. Під час правління Володимира Мономаха, сина грецької царівни, грецьким священикам була надана можливість «цензурувати» ідеологічну діяльність Печерського монастиря. Очевидно, жорсткої фільтрації на угоду Візантії зазнали й згадки про королівську титулатуру старокиївських володарів. Візантія активно підтримувала володимиро-суздальських князів у їхній антикиївській політиці та була натхненником погрому Києва князем Андрієм Боголюбським у 1169 р.

Руйнація Києва мала неабиякий відгомін у західному світі й позначилася на сприйнятті Старокиївської держави та її володарів. Угорські, польські, німецькі та інші хроністи, які ще недавно номінували Київ столицею королівства, тепер називають його центром князівства. Польський хроніст Вінцент Кадлубек (1196—1220) уже називає тодішнього київського князя «дукс де Київ» — володарем (князем) Києва, тоді як Ярослав Мудрий позначений ним титулом рекс — король. Таких прикладів чимало, й вони свідчать, що в очах Європи Київ перестав бути столицею королівства. Однак королівська традиція в Україні-Русі не вмерла, вона ожила з утворенням нових державних центрів на її західних теренах.

З об'єднанням Галицького і Волинського князівств на чолі з новим династом князем Романом Мстиславовичем розпочався новий етап в історії української державності. На відміну від поліетнічної

Старокиївської держави, вона розвивається відтепер на єдиному українському ґрунті.

Засновникові нової династії після здобуття Києва вдалося об'єднати фактично всі українські етнічні землі від Карпат і Дунаю до Дніпра та стати сюзереном майже всієї Русі, що дало підстави деяким історикам називати його «творцем першої національної української держави», яка проіснувала як окремий політичний організм до кінця XIV ст. Могутність і авторитет цієї держави, що здобула загальноєвропейське визнання, стали підставою для континуювання нею королівської традиції Старокиївської монархії. Підтвердити цей її статус могли або папська курія, або німецький імператор. У 1204 р. папа Інокентій III запропонував Романові королівську корону. Як і у випадку з Ізяславом, ішлося не про піднесення Романа до найвищої гідності, яку він успадкував по праву, а про символічний дарунок — засіб визнання спадкоємця корони Русі. Однак володар нової держави, зв'язаний союзницькими зобов'язаннями з претендентом на німецьку імператорську корону супротивником папи Філіпом Швабським, відмовився від пропозиції понтифікату. Цілком імовірно припустити, що Роман сподівався отримати підтвердження своєї королівської гідності саме від німецького імператора, а не від престолу св. Петра (згадаймо аналогічну спробу Ізяслава I).

Акцептація європейським світом королівської титулатури галицько-волинського володаря, незважаючи на відхилення ним королівської корони від папи, свідчить про те, що він увійшов у європейську державно-політичну термінологію як *Romanus rex Ruthenorum* — «Роман король Русі». Отже, київська королівська традиція отримала своє продовження в титулатурі Романа, а згодом і його нащадків. Ця титулатура, зокрема, зафіксована в синодику монастиря бернардинів св. Петра в Ерфурті: «*Romanus rex Ruthenorum debet nobis XXX marcas*» («Роман король Русі, який надав нам 30 марок»).

Прикметно, що у Візантії Романа також номінували згідно з існуючою в Роменській імперії титулатурою щодо європейських королів. Літописець також титулує його візантійським відповідником — «царем у всій Руській землі». Після смерті Романа угорський король Андрій, скориставшись малолітством спадкоємців галицько-волинського во-

**Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля»
пропонує розміщення реклами
на нашій книжковій продукції :
логотипи, закладки, флаєри, листівки,
буклети тощо.**

Наші конкурентні переваги:

- вашу рекламу буде представлено в найбільшій дистрибуційній мережі України (у 78 книжкових магазинах видавництва «КСД»);
- також на полицях понад 400 бізнес-партнерів (українські книгарні, продуктові та будівельні маркети);
- ви отримаєте доступ до широкої цільової аудиторії (читачі віком від 20 до 40 років, серед них основна частина — від 25 до 35 років; 55—60 % наших покупців становлять жінки);
- ми видаємо бестселери художньої та нон-фікшн літератури, які перебувають у топі вітчизняних книгарень.

**З пропозиціями звертайтеся за адресою:
trade@ksd.ua**